

**BİREYSEL BAŞVURU MEKANİZMASININ
KABULÜ SONRASINDA GENEL
MAHKEMELERİN İNSAN HAKLARI
KONUSUNDAKİ ROLÜ VE BU BAĞLAMDA
ANAYASA’NIN 90. MADDESİNİN 5. FIKRASI
THE ROLE OF THE GENERAL COURTS CONCERNING HUMAN
RIGHTS AFTER THE INTRODUCTION OF INDIVIDUAL
APPLICATION AND ARTICLE 90 PARAGRAPH 5 OF THE
CONSTITUTION IN THIS CONTEXT**

Halil İbrahim DURSUN*

Özet: Bilindiği üzere, 2010 Anayasa değişiklikleriyle bireysel başvuru hukuk sistemimize dahil edildi ve başvuruların alınmasının ilk günü 23 Eylül 2012 olarak belirlendi. Anayasa Mahkemesinin bu yeni göreviyle birlikte, genel mahkemelerin Anayasa’nın 90. maddesinin 5. fıkrasını uygulamaları konusu tekrar önem kazandı. Bu bağlamda, bu çalışma bireysel başvurunun etkili bir şekilde işleyebilmesi için genel mahkemelerin rolü üzerine odaklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bireysel başvuru, Anayasa’nın 90. maddesinin 5. fıkrası, genel mahkemelerin rolü, etkili işlev görmek

Abstract: As we all know, individual application is introduced in to our legal system by the 2010 constitutional amendments and the first day of receiving applications is determined as 23 September 2012. The issue of general courts applying the article 90/5 of the Constitution has become important again due to this new function of the Constitutional Court. In this context, this study will focus on the role of the general courts about the individual application to function effectively.

Keywords: individual application, the article 90/5 of the Constitution, the role of the general courts, function effectively

GİRİŞ

İnsan hakları; mensubiyetleri, doğuştan getirdikleri özellikleri ve kazanılmış donanımları ne olursa olsun, bütün insanların sırf insan olmak itibarıyla sahip olduğu üstün ahlaki değere sahip bir hak türüdür.¹ Bütün insanların doğuştan sahip oldukları bu temel hak ve özgürlüklerden yararlanma, ırk, cins, renk, cinsiyet, dil, din ve siyasal kanaat gibi herhangi bir şarta bağlanamaz.²

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, hem Avrupa’da hem Amerika’da insan haklarına hizmet eden önemli gelişmeler yaşandı. Bu dönemde İngiliz Parlamentosu tarafından çıkarılan 1688 tarihli *Haklar Bildirisi*, 1776 yılında Temsilciler Meclisi tarafından kabul edilen *Virginia Bildirgesi* ve on üç Amerikan devleti tarafından 1776 yılında ilan edilen *Amerikan Bağımsızlık Bildirisi* insan haklarının gelişimine önemli katkılar sundu. Bu gelişmelerden önemli ölçüde etkilenen *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi* ise, 1789 tarihinde Fransız devrimciler tarafından ilan edildi.³ Fransız İnsan Hakları Bildirisi’ne yönelik eleştiriler, on dokuzuncu yüzyılda insan hakları fikrinin gerilemesine sebep olsa da, Almanya’da Nasyonal Sosyalizm’in pozitif hukuku insan hakları ihlalleri için kullanması, yirminci yüzyılda doğal hukukun ve onun beslediği insan haklarının yeniden gündeme gelmesini sağladı.⁴ İkinci Dünya savaşı döneminde insan hakları konusunda meydana gelen olumsuz gelişmeler, dünya kamuoyunda insanlık için sürekli bir barışın kurulması, insanlığın diktatörlük tehlikesine ve baskılarına karşı korunması isteğini doğurdu.⁵ Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşından sonra, insan haklarının evrensel olarak korunması ile İkinci Dünya Savaşına kadar vatandaşlarının haklarını çiğneyebileceği düşünülmeyen parlamentoların işlemlerinin anayasaya uygunluğunun bağımsız

¹ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, 8.baskı, Ankara 2010, s.181

² Yılmaz Aliefendioğlu, *Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi*, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1996, s.371

³ Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Orion Kitabevi, 2.baskı Mart 2011, s.128-129

⁴ Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi*, Seçkin Yayıncılık, 2. baskı, Ankara 2008, s.98

⁵ Şeref Ünal, *AIHS ve İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 89, Ankara 2001, s.66

bir organ tarafından denetlenmesi fikrinin kabul görmesi şeklinde iki olumlu gelişme yaşandı.⁶

Bu iki gelişmeden ilki olarak uluslararası koruma bağlamında, günümüzde insan hakları salt iç hukuk meselesi olmaktan çıkarak pozitif uluslararası hukuka girmiş ve insan haklarının söz konusu olduğu durumlarda, ulusların içişlerine karışmama ilkesi etkinliğini yitirmiştir.⁷ İnsan haklarının uluslararası düzeyde korunması için, devletlerin tek taraflı olarak ihlal edemeyecekleri uluslararası standartların saptanması gerekmiştir.⁸ Bu doğrultuda, önce 10 Aralık 1948'de BM Genel Kurulu tarafından İnsan Hakları Evrensel Bildirisi kabul edilmiş,⁹ sonrasında ise 4 Kasım 1950 tarihinde Avrupa kıtasında insan haklarının etkili şekilde sağlanabilmesi amacıyla, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Roma'da imzalanmış ve 3 Mayıs 1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹⁰

İkinci gelişme ise, anayasa yargısı fikrinin kabul görmesidir. Anayasa yargısının bugün geldiği noktada üstlenmiş olduğu temel görev, yasama organının tasarrufları karşısında bireyin temel hak ve özgürlüklerinin yargısal yoldan korunması ile anayasal düzenin korunması ve devamlılığının sağlanmasıdır.¹¹ Başlarda anayasa yargısının hukuk düzenini koruması fonksiyonu üzerinde durulmasına rağmen sonraki dönemde insan hakları fikrinin gelişmesiyle birlikte, anayasa yargısının aynı zamanda temel hak ve özgürlükleri koruması fonksiyonunun da bulunduğu görüşü kabul edilmiş ve bu fonksiyonu yerine getirmede en önemli işlevi bireysel başvuru kurumu üstlenmeye başlamıştır.¹²

⁶ Bahadır Kılınç, "Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Bireysel Başvuru Kurumu ve Türkiye Açısından Uygulanabilirliği", Anayasa Yargısı sayı:25, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2008, s.20

⁷ Yılmaz Aliefendioğlu, age, s.399

⁸ Yılmaz Aliefendioğlu, age, s.63

⁹ Mustafa Erdoğan, Anayasal Demokrasi, s.185

¹⁰ Yasemin Özdek, Avrupa İnsan Hakları Hukuku ve Türkiye, 1.baskı, 2004, s.27

¹¹ Hikmet Tülen, "Türk Anayasa Yargısı Sisteminin Başlıca Özellikleri ve Sistemde Reform Arayışları", Anayasa Yargısı İncelemeleri 1, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2006, s.151

¹² Bahadır Kılınç, agm., s.20

Klasik olarak kanunların anayasaya uygunluğunun denetiminin yapıldığı anayasa yargısının bireylere doğrudan bir koruma sağlama-
masının yarattığı eksiklik, bireylerin bir hak ihlali karşısında bizzat
anayasa mahkemelerinden hukuki koruma talebinde bulunmaları-
na olanak sağlayan bireysel başvuru kurumuyla giderilmeye çalışıl-
mıştır.¹³ Bireysel başvuru yoluyla temel hak ve özgürlüklerin hukuki
koruması, anayasa mahkemeleri tarafından anayasal düzenin korun-
masının dolaylı bir sonucu olmaktan çıkmış ve doğrudan anayasa
mahkemelerinin koruma alanına girmiştir.¹⁴

Ülkemizde de 07.05.2010 tarih ve 5982 sayılı Türkiye Cumhuriye-
ti Anayasası'nın Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında
Kanun'la, Anayasa Mahkemesi'nin görev ve yetkilerini düzenleyen
Anayasa'nın 148. maddesinde değişiklik yapılarak bireysel başvuru
yolu kabul edilmiştir. Bu çalışmada, kabul edilen bireysel başvurunun
işlevleri ve özellikleri -özellikle ikincilliği- üzerinde durulacak ve bi-
reysel başvurunun etkin bir şekilde işleyebilmesi için genel mahke-
melerin¹⁵ rollerine değinilecek ve Anayasa'nın 90. maddesinin 5. fı-
krası tartışılacaktır. Bu doğrultuda, kabul edilen bireysel başvurunun
etkin bir şekilde işleyebilmesi ve iş yükünün Anayasa Mahkemesi'ni
çalışamaz hale getirmemesi için, genel mahkemelerin sorumlulukları
üzerinde durulacaktır.

I. BİREYSEL BAŞVURU, İŞLEVLERİ VE ÖZELLİKLERİ

A. Bireysel Başvurunun Tanımı

Bireysel başvuru, temel hak ve özgürlükleri kamu gücü tarafın-
dan ihlal edilen bireylerin tüm idari ve yargısal yolları tükettikten
sonra başvurdukları olağanüstü bir kanun yolu olarak tanımlanabi-

¹³ Ece Göztepe, "Anayasa Şikayeti", AÜHF yayınları No: 530, AÜHF Döner Sermaye Yayınları No: 45, Ankara 1998, s.3

¹⁴ Cem Duran Uzun, "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Yolu (Anayasa Şikayeti)", Seta Analiz, SETA-Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, şubat 2012, s.5

¹⁵ Bu makalede "Genel Mahkemeler" deyiimiyle, Anayasa Mahkemesine Başvuru yapılmadan önce tüketilmesi gereken ilk derece mahkemeleri ile bunların temyiz ya da itiraz mercileri kastedilmektedir. Bundan sonra yapılacak açıklamalarda da "Genel Mahkemeler" ifadesi bu anlamda kullanılacaktır.

lir.¹⁶ Bireysel başvurunun esas anlam ve amacını, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini devlete karşı koruma olanağı sağlayan spesifik ve olağanüstü bir yargı yolu olması oluşturmaktadır.¹⁷

Temel hak ve özgürlüklerin anayasalarda yer alması ve bu haklarla ilgili yasaların anayasaya uygunluğunun anayasa yargısı yoluyla sağlanması insan hakları bakımından önemli olmakla birlikte, temel hak ve özgürlüklerin yargısal uygulamalar ile yargı yolu öngörülme-yen veya yargı yolunun etkili olmadığı durumlar karşısında da korunmaları gerekir.¹⁸ İşte bu rolü üstlenen bireysel başvuru, kişilere, kamu güçlerinin işlemlerine karşı kendilerini savunma, bu işlemlerin hak ve özgürlükler açısından uygunluğunun denetlenmesini sağlama ve anayasa mahkemeleri önünde kendilerini ifade etme olanağını sağlayarak temel hak ve özgürlükleri gerçek anlamda anayasal güvenceye kavuşturmuştur.¹⁹

B. Bireysel Başvurunun İşlevleri

Yukarıda yapılan açıklamalardan anlaşılabacağı üzere bireysel başvurunun ilk amacı, temel hak ve özgürlükleri anayasa yargısı yoluyla korumak ve geliştirmektir. Bireyin ihlal edildiğini ileri sürdüğü temel hak ve özgürlüklerinin anayasa yargısı ile korunması²⁰ bireysel başvurunun subjektif işlevidir. Bireysel başvurunun bu subjektif işlevinin yanında, hukuk düzenini korumak ve anayasa hukukunu geliştirmek gibi objektif işlevleri de bulunmaktadır.²¹ Demokratik düzenin işlerlik kazanmasına yurttaşları aktif biçimde katan bireysel başvuru yolu, temel hak ve özgürlükler konusunda bireylerin daha bilinçli olmalarını ve mahkemelerin temel hakları hayata geçirmede daha hassas davranmalarını sağlamaktadır.²² Bireysel başvuru uygulamasının en iyi

¹⁶ Bahadır Kılınç, agm, s.23

¹⁷ Rudolf Mellinshoff, "Federal Almanya Cumhuriyetinde Anayasa Şikayeti", Anayasa Yargısı 26, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2009, s.33

¹⁸ Yılmaz Aliefendioğlu, age, s.202

¹⁹ Mehmet Turhan, "Anayasa Yargısının Demokratik Hukuk Devletindeki İşlevi ve Meşruluğu" Anayasa Yargısı İncelemeleri 1, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2006, s.62

²⁰ Bahadır Kılınç, agm, s.26

²¹ Ece Göztepe, age, s.17

²² Bahadır Kılınç, agm, s.27

örneklerinden olan Almanya’da, bireysel başvuru, hem subjektif hem de objektif işlevlerini o kadar iyi gerçekleştirmiş ki bu, Federal Anayasa Mahkemesi’nin eski başkanlarından Wolfgang Zeidler’in Alman Federal Cumhuriyeti’nde adaletin gerçekleştirilmesinin anayasa şikayeti olmadan düşünülemeyeceğini belirtmesine sebep olmuştur.²³

Ayrıca, bireysel başvurunun kabul edilmesiyle AİHM’e yapılan başvuruların sayısının azalacağı da muhakkaktır. Ancak burada üzerinde özenle durulması gereken konu, bireysel başvuru ile asıl amaçlananın başvuru sayısını azaltmak değil, ihlal sayısını azaltmak²⁴ olduğudur. Bireysel başvurunun, insan hakları konusundaki bilinci artırdığı ve kamu gücünü kullananlara yol gösterici olduğu da düşünülrse, demokratik bir toplumda ne kadar önemli ve gerekli olduğu dikkate değerdir.

C. Bireysel Başvurunun Özellikleri

İnsan hakları bakımından bu kadar önemli ve faydalı olan bir kurum, yukarıda da belirtildiği üzere 5982 sayılı Kanun ile Anayasa Mahkemesi’nin görev ve yetkilerini düzenleyen Anayasa’nın 148. maddesinin ilk fıkrasına *“ve bireysel başvuruları karara bağlar”* ifadesi ilave edilerek sistemimize girmiştir. Peki sistemimize yeni giren bu kurumun pratik işleyişi nasıl olacaktır? Anayasa Mahkemesi’nin bundan sonraki temel iş yükünü oluşturacak olan bu başvuru yolunun fazla rağbet görmesi durumunda, mahkemenin işleyemez hale gelme riski var mıdır? İnsan haklarını koruma, bireysel başvurunun kabul edilmesiyle sadece Anayasa Mahkemesi’ne mi bırakılmakta yoksa adli ve idari mercilerin de bu konuda sorumluluk almaları gerekmekte midir? Bu soruların cevabını bulmamızda, bireysel başvurunun özellikleri-özellikle kanun yollarının tüketilmesi zorunluluğu ile bireysel başvurunun ikincil bir hak arama yolu olması özelliği- üzerinde durmamız yerinde olacaktır.

²³ Donald P. Kommers and Russell A. Miller, *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany*, Duke University Press, Third Edition, revised and expanded, London 2012 s.12

²⁴ Rona Aybay, “Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru”, *Türkiye Barolar Birliği Yayınları* 201, TBB İnsan Hakları Merkezi Yayını,13, Birinci Baskı, Ankara, 2011, s.18

1. Kanun Yollarının Tüketilmiş Olması ve İkincillik İlkesi

6216 sayılı Anayasa Mahkemesi'nin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 45. maddesinin 2. fıkrasına göre; *"İhlale neden olduğu ileri sürülen işlem, eylem ya da ihmâl için kanunda öngörölmüş idari ve yargısal başvuru yollarının tamamının bireysel başvuru yapılmadan önce tüketilmiş olması gerekir."* Kanun yolunu geniş anlamda, her türlü kuruma, idareye ve mahkemelere başvuru yolu; dar anlamda ise, mahkemeye başvurma olanağı olarak belirtmek mümkündür.²⁵

Bireysel başvuru yoluna, ancak olağan idari ve yargısal yolların temel hak ihlalini giderme konusunda yetersiz kaldığı durumlarda başvurulması gerektiğinden, başvuru söz konusu hak ihlalini engellemek ya da ortadan kaldırmak için öncelikle olağan idari ve yargı yollarına başvurulmalıdır.²⁶ Aksi takdirde, başvurunun esasının incelenmesi mümkün olmaz ve başvuru yollarının tüketilmemesi sebebiyle kabul edilemez bulunur.

Eğer başvuru genel mahkemelerde kamu gücü işlemiyle gerçekleşen ihlali ortadan kaldırabilme olanağına sahipse ve sonuç almaya yeterli görerek başvurduğu bir kanun yolunun sonucunu beklemeksizin geri almış, bunu hiç kullanmamış ya da öngörölmüş idari ve yargısal başvuru yolları usulüne uygun şekilde tüketmemişse kanun yollarının tüketilmiş olmasından söz edilemez.²⁷

İkincillik ilkesi, kanun yollarının tüketilmesiyle sıkı bir bağlantı içinde ise de, aynı şey olmayıp daha çok kanun yollarının tüketilmesi sırasında ileri sürölmesi gereken ihlal iddialarıyla, yani kanun yollarının tüketilmesinin maddi içeriğıyle ilgilidir.²⁸ Şöyle ki ikincillik ilkesine göre, kişilerin ihlali giderecek mahkemelere sadece biçimsel olarak başvurmaları yeterli olmamakta, ihlallerin içeriğini de buralarda ileri sürerek bunların giderilmesi için çaba sarf etmeleri gerekmektedir.²⁹ Bu bağlamda, ileri sürölün şikayetin konusunun, AİHS ya da Anayasa maddelerinin belirtilmesi zorunlu olmaksızın en azından özü itibari-

²⁵ Bahadır Kılınç, agm, s.33-34

²⁶ Rudolf Mellinohof, age, s.42

²⁷ Ece Göztepe, age s.71

²⁸ Ece Göztepe, age, s.77

²⁹ Hakan Atasoy, "Türk Hukukunda Bireysel Başvuru Yolu", *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, yıl:3, sayı:9, 20 Nisan 2012, s.80

le idare ve yargı organları önünde ileri sürülüp bu hususta dikkatlerinin çekilmiş olması gerekmektedir.³⁰

Bireysel başvuru konusu haklardan birinin kamu gücü tarafından ihlal edildiğini iddia eden kişi, ikincillik ilkesi gereği etkili ve olağan tüm hak arama yollarını tüketmiş olmalı ancak bu yollardan sonuç alamadığı ve ihlali ortadan kaldırmanın başka yolu kalmadığı takdirde bireysel başvuru yapmalıdır.³¹ Yani, temel hak ve özgürlüklerin ihlal edildiği iddialarının genel adalet sistemi içinde, olağan ve etkili nitelikte olan idari ve yargısal yollar içinde çözüme kavuşturulması esastır.³² Buna göre bireysel başvuru, temel hakların ihlalini önlemede en son hukuki çare olup, temel hak ve özgürlüklerin korunması ve ihlallerin önlenmesi öncelikli olarak parlamento, yürütme organı ve genel mahkemeler tarafından genel adalet düzeni içinde Anayasa Mahkemesi'ne gelmeden yanıtlanmalıdır.³³

Hukuki yarar ilkesiyle de yakından ilgili olan ikincillik ilkesi, kişilerin genel mahkemeler aracılığıyla temel hak ihlalini ortadan kaldırma olanakları varken bireysel başvuruda bulunmaları halinde, hukuki yarar bulunmadığından³⁴ başvurunun usulden reddedilerek kabul edilemez bulunmasını gerektirir.

2. Süper Temyiz Mercii Olmama

Ayrıca belirtmek gerekir ki bireysel başvuru, ilk derece mahkemesi kararının hukuka uygun olup olmadığı incelemesinin yapıldığı temyiz veya istinaf benzeri bir başvuru olmadığı gibi, temyiz veya istinaf sonrası olağanüstü bir temyiz fırsatı da değildir.³⁵ Kamu gücüne dayanılarak yapılan işlem ya da eylemler nedeniyle kişilerin temel hak ve özgürlükleri ihlal edilmediği sürece, bireysel başvuru yapılması

³⁰ Hüseyin Ekinci, "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvurularda Bir Kabul edilebilirlik Koşulu Olarak "Başvuru Yollarının Tüketilmesi" Sorunu", *TAAD*, Yıl:3, Sayı:11 (Ekim 2012), s.6

³¹ Yılmaz Aliefendioğlu, age, s.59

³² Hakan Atasoy, agm, s.74

³³ Bahadır Kılınç, agm, s.25

³⁴ Ece Göztepe, age, s.67

³⁵ Bahadır Kılınç, agm, s.25

mümkün değildir.³⁶ AİHM içtihatlarıyla kabul edilen ve Mahkeme'nin ne olmadığına vurgu yapan dördüncü derece mahkemesi olmama kuralı, AİHM'in Sözleşme'ye taraf devletlerin mahkemeleri tarafından verilen kararları bozan veya ulusal mahkemelerin baktığı davaları yeniden inceleyen bir mahkeme olmadığını belirtir.³⁷ Mahkeme'nin söz konusu tespitleri ve varılan sonuçları sorgulayabileceği tek durum, ulusal mahkeme kararlarının adaleti ve sağduyuyu hiçe sayan bir tarzda bariz şekilde keyfilik içermesi ve kendiliğinden Sözleşme'yi ihlal etmiş olmasıdır.³⁸

Aynı şekilde Anayasa Mahkemesi, başvuru konusunun bir mahkeme kararına ilişkin olduğu durumlarda, olayın ve delillerin doğru değerlendirilip değerlendirilmediğini, ilgili mevzuatın doğru uygulanıp uygulanmadığını ve derece mahkemeleri tarafından getirilen çözümün esas yönünden adil olup olmadığını inceleyen bir mercii olmayıp, genel mahkemelerin olayı ve delilleri değerlendirirken, yasa kurallarını uygularken temel hakları ihlal edip etmediklerini ve ihlal varsa bu ihlallerin bireysel başvuru yolu dışında başka bir yolla giderilip giderilemeyeceğini inceler.³⁹

II. BİREYSEL BAŞVURU YOLUNUN İŞLERLİĞİ BAKIMINDAN GENEL MAHKEMELERİN ÖNEMİ

Yukarıda da ifade edildiği gibi, insan hakları ihlallerinin Anayasa Mahkemesi önüne getirilmeden önce parlamento, yürütme organı ya da genel mahkemeler tarafından önlenmesi, bireysel başvurunun işlerliği açısından son derece önemlidir. Çünkü temel hak ihlaline ilişkin sorun bu merciler tarafından çözülürse, Anayasa Mahkemesi önüne gelecek başvuruların sayısı önemli ölçüde azalacak⁴⁰ ve birey-

³⁶ Hakan Atasoy, agm, s.90

³⁷ Kabul Edilebilirlik Kriterlerini Uygulama Rehberi, http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/ADD866FF-37B1-4613-AB93-8EB526799DCC/0/TUR_Guide_pratique.pdf, (Erişim Tarihi:27.07.2012) s.69

³⁸ Kabul Edilebilirlik Kriterlerini Uygulama Rehberi, s.70

³⁹ Bahadır Kılınç, agm, s.25

⁴⁰ Ali Rıza Çoban, "Yeni Anayasa Mahkemesi Kanunu'nun Mahkemenin İş Yüküne Etkisi Açısından Değerlendirilmesi", Hukab Sempozyum Serisi 1, Hukab yayınları, Ankara, 2011, s.162

sel başvurunun sübjektif ve objektif işlevinin gerçekleşmesi kolaylaşacaktır. Tüm yargı yerlerinin böyle bir işbirliği ve ortak sorumluluk anlayışı ile hareket etmesi, hem yargının saygınlığının artmasına hem de kişi hak ve özgürlüklerinin daha güvenceli hale gelmesine katkı sağlayacaktır.⁴¹

A. Anayasa Mahkemesi'nin Olası İş Yükü

Bu bölümde, Anayasa Mahkemesi'nin olası iş yükü hakkında bilgi verilecek ve bireysel başvurunun bir bütün olarak algılanıp devletin her organının özellikle de genel mahkemelerin sorumluluklarının bilincinde olmasının önemi üzerinde durulacaktır.

Bireysel başvurunun yürürlüğe girdiği 23 Eylül 2012 tarihinden 2013 yılının sonuna kadar, Anayasa Mahkemesine 11.242 bireysel başvuru yapılmış, 2014 yılının ilk üç ayında ise 5.000'e yakın bireysel başvuruda bulunulmuştur. Bu sayı, Anayasa Mahkemesinin verdiği ihlal kararlarıyla doğru orantılı olarak her geçen gün artmakta ve Doç. Dr. Ali Rıza ÇOBAN'ın Yargıtay ve Danıştay'dan kesinleşen kararların sayısını da dikkate alarak yıllık 45.000-50.000 civarında başvuru yapılacağı yönündeki tahminini⁴² güçlendirmektedir.

Yargıtay ve Danıştay'ın kesinleşen mahkeme kararlarından başka, kovuşturmayaya yer olmadığına ilişkin kararlar ile bireylerin çeşitli dilek ve şikayetlerinin de Anayasa Mahkemesi'ne dilekçeyle gönderileceği hesap edilirse, Anayasa Mahkemesi kararlarının, bu iş yükü altında geç çıkacağını öngörmek zor olmayacaktır. Bu durum AIHM tarafından, adil yargılanma hakkı bakımından Anayasa Mahkemesi'nin etkili bir iç hukuk yolu olarak görülmemesine sebep olur ki, sonuçta varılan nokta bireysel başvurunun amaç ve işlevleriyle taban tabana zıt olacaktır. Bu sebeplerle bu bölümde, Anayasa Mahkemesi'nin etkili bir iç hukuk yolu olarak görülüp görülmemesinin önemi ve bu durumun olası sonuçları değerlendirilecektir.

⁴¹ Fazıl Sağlam, "Anayasa Şikayeti Kurumunun Türk Hukukuna Kazandırılması İle İlgili Sorunlar ve Çözüm Olanakları" Anayasa Yargısı İncelemeleri 1, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara, 2006, s.107

⁴² Ali Rıza Çoban, agm, s.162-163

B. Anayasa Mahkemesi'nin AİHM Tarafından Etkili Bir Başvuru Yolu Olarak Görülmesinin Önemi ve Olası Sonuçları

1. Etkili Başvuru Yolu Olma Kriterleri

AİHS'in kabul edilebilirlik koşullarını düzenleyen 35. maddesi: *"Uluslararası Hukukun genel olarak kabul edilen prensiplerine göre, ancak iç hukuk yollarının tüketilmesinden sonra ve kesin karardan itibaren altı aylık süre içinde Mahkeme'ye başvurulabilir."* şeklindedir.

Burada üzerinde durulması gereken konu, madde metninde geçen *"iç hukuk yollarının tüketilmesi"*nden ne anlaşılacağıdır. Bu bağlamda, iç hukukta öngörülmüş olan her yol tüketilmeli midir? Eğer öngörülen her yol tüketilmeden de AİHM'e başvuru mümkünse, bitirilmesi gereken iç hukuk yollarının kriterleri nelerdir? Öncelikle bu sorular yanıtlanmaya çalışılacaktır.

İç hukuk yollarının tüketilmesi, uluslararası bir yargı organına başvurmadan önce aleyhine başvuru yapılan devletin iç hukukunun öngördüğü tüm idari ve yargısal yollara başvurulmuş fakat olumlu bir sonuç alınamamış olmasını ifade eder.⁴³ Temel hak ve özgürlüğünün kamu gücü tarafından ihlal edildiği iddiasında olan kişi, AİHM'e başvurmadan önce, ihlalin giderilmesi için iç hukukta öngörülmüş olan, fiilen ulaşılabilen ve sonuç alma olanağı bulunan, başka bir deyişle etkili olan iç hukuk yollarını tüketmelidir.⁴⁴

İç hukuk yoluna yapılan başvuru sonunda ihlalin ortadan kaldırılması söz konusu olmuyorsa, yani iç hukuk yolunun vereceği karar etkisizse, tüketilmesine gerek kalmadan AİHM'e başvuru yapmak mümkündür.⁴⁵ Bu bağlamda, iç hukuktaki başvuru yolu etkin, ulaşılabılır ve normal usulün bir parçası değilse ve makul bir başarı şansı sunmuyorsa, başvuru iddiasını kanıtlamak şartıyla, iç hukuk yollarını tüketmeden ya da tükenmesini beklemeden AİHM'e başvuru yapılabilir.⁴⁶

⁴³ Yasemin Özdek, age, s.56

⁴⁴ Şeref Gözübüyük-Feyyaz Gölcüklü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, Turhan Kitabevi Yayınları, 8.bası, Ankara, 2009, s.64

⁴⁵ Rıza Türmen, "İnsan Hakları Sözleşmesi Sisteminde İç Hukuk Yollarının Tüketilmesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Sahir Erman'a Armağan, No:8, İstanbul, 1999, s.776

⁴⁶ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuru Hakkı ve Mevzuatı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s.15

Bu konu bağlamında önemle üzerinde durulması gereken bir diğer konu ise, iç hukuk yollarının makul sürede tamamlanması gereğidir.⁴⁷ AİHM, iç hukukta başvurulacak yoldan makul sürede sonuç alınmaması ve davanın sürüncemede kalması gibi durumlarda, iç hukuk yollarını tüketme yükümlülüğünün bazı haklar bakımından ortadan kalktığını kabul etmiştir.⁴⁸

2. Olası Sonuçlar

Ülkemizde de 23 Eylül 2012 tarihi itibarıyla Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yolunun açılmış olması nedeniyle, bu yolun etkili bir iç hukuk yolu olup olmadığı ve AİHM'e başvurular öncesinde tüketilmesinin gerekip gerekmediği konusunun değerlendirilmesi gerekmektedir. Anayasa Mahkemesi; hak ihlallerini çözme konusunda etkililik kriterini sağlarsa, ulaşılabilirlik kriteri bakımından herhangi bir sakınca olmazsa ve başvuruları makul sürede incelerse, AİHM tarafından etkili bir iç hukuk yolu olarak görülür ve pek de temiz olmayan insan hakları sicilimiz düzelmeye başlar. Buna karşılık, Anayasa Mahkemesi bireysel başvuru sayısının fazlalığı sebebiyle iş yükünün üstesinden gelemeyebilir ve bu sebeple hem geç hem de niteliksiz kararlar verirse, Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru yolu AİHM tarafından etkisiz bir başvuru yolu olarak kabul edilebilme riski ile karşı karşıya kalabilir.

C. Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri ve Bu Bağlamda Anayasa'nın 90. Maddesinin Son Fıkrası

Tam da bu konuda ihlalin; parlamento, yürütme organı veya genel mahkemeler tarafından, Anayasa Mahkemesi önüne gelmeden önce önlenmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Önceki bölümlerde, bireysel başvurunun ikincilliği konusu tartışılmış ve bireysel başvurunun sağlıklı işlerliği açısından genel mahkemelerin önemi üzerinde durulmuştur. Peki genel mahkemeler bireysel başvurunun düzenli işleyebilmesi için neler yapabilirler? Henüz ortada Anayasa Mahkemesi'nin

⁴⁷ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuru Hakkı ve Mevzuatı, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s.15

⁴⁸ Yasemin Özdek, age, s.59

bireysel başvuru kapsamındaki tüm haklar bakımından yerleşmiş bir içtihadı yokken neye göre davranmalıdırlar? Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihatlarını dikkate alabilecekler midir? Bu sorulara cevap verebilmek için, Anayasanın 90. maddesinin 5. fıkrası üzerinde yapılan tartışmalara geniş olarak yer verilecek ve özellikle genel mahkemelerin AİHM içtihatlarını takip etmesinin önemi üzerinde durulacaktır.

AİHS'e taraf devletlerin hemen tümünde Sözleşme, bir yandan uluslararası hukuk çerçevesinde koruma sağlarken, öte yandan iç hukukun parçası haline geldiğinden ulusal mahkemeler ile tüm yetkili kamu kurumlarının AİHS hükümlerini uygulaması bir zorunluluk haline gelmiştir.⁴⁹ Bir ulusal yargıcın ya da kamu görevlisinin Sözleşmedeki güvencelerin nasıl tatbik edileceği konusuna en iyi yaklaşımı bulabilmesinin yolu, AİHM'in içtihatlarının incelenmesi olacağından,⁵⁰ hakimlerin AİHM içtihatlarını takip etmesi gerekecektir. Çünkü AİHS'in metni, AİHM'in onlarca yıldır geliştirdiği içtihat hukuku dışında okunamaz.

1. Anayasa'nın 90. Maddesinin Amacı

Mahkemeler dahil olmak üzere ülkenin yetkili mercileri, AİHS ve içtihat hukukuyla çelişen herhangi bir ulusal yasa karşısında, AİHS'e öncelik tanımak zorundadır. Bu durumun bizim pozitif hukukumuzdaki yansıması, Anayasa'nın 90. maddesinin 5. fıkrasının 1. ve 3. cümlelerinde yer almaktadır. Buna göre: *"Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. ... Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşmalar esas alınır."* Maddenin gerekçesinde ise: *"Uygulamada usulüne göre yürürlüğe konulmuş insan haklarına ilişkin milletlerarası andlaşmalar ile kanun hükümlerinin çelişmesi halinde ortaya çıkacak bir uyuşmazlığın hallinde hangisine öncelik verileceği konusundaki*

⁴⁹ Aisling Reidy, İşkencenin Yasaklanması -Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3.maddesinin uygulanmasına ilişkin kılavuz-, İnsan Hakları El Kitapları sayı:6, s.5

⁵⁰ Jim Murdoch, Düşünce Vicdan ve Din Özgürlüğü -Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3.maddesinin uygulanmasına ilişkin kılavuz-, İnsan Hakları El Kitapları sayı:9, s.5

tereddütlerin giderilmesi amacıyla 90. maddenin son fıkrasına hüküm eklenmektedir.” denilmektedir.

Yukarıda anılan 1. cümle 1961 Anayasası’nda da yer almakla birlikte, 3. cümle 7.5.2004 tarihli ve 5170 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun ile Anayasa’nın 90. maddesine ilave edilmiş, 22.5.2004 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanarak Türk pozitif hukukunun bir parçası haline gelmiştir. Değişiklikten önce de, Anayasa’nın 2. ve 15. maddelerine dayanılarak, uluslararası insan hakları antlaşmalarının kanunlardan dolaylı olarak daha üstün olduğunu savunan yazarlarımız⁵¹ olmuştur. Kemal BAŞLAR’a göre, getirilen değişiklik sadece insan haklarına ilişkin anlaşmalara öncelik vermede çekingen davranan yargı mensuplarının doğrudan bu antlaşma hükümlerini uygulamasına olanak tanıyacak nitelikte⁵² olmuştur.

2. “Temel Hak ve Özgürlüklere İlişkin Milletlerarası Andlaşmalar” İfadesinin Kapsamı

“Temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalar” ifadesinin, sadece insan haklarını özel olarak düzenleyen uluslararası antlaşmaların kanunlara göre üstün tutulması gerektiği veya temel haklara ilişkin bir hükmün insan haklarına ilişkin olmayan bir antlaşma içerisinde olması durumunda dahi üstün tutulması gerektiği şeklinde iki farklı yorumu yapılabilir.⁵³ Cümledeki *“temel hak ve özgürlükler”* ifadesi, salt İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi gibi *“birinci kuşak”* insan haklarını içeren belgelerle sınırlı tutulmayıp, uluslararası insan hakları

⁵¹ Mehmet Turhan bu konuda şunları kaydetmektedir: “Anayasa’nın 15. maddesinde olağanüstü yönetimlerde temel hak ve özgürlüklerin nasıl sınırlandırılacağı hükmüne bağlanırken milletlerarası hukuktan doğan yükümlülüklerin ihlal edilmemesi gerektiği hükmüne bağlanmıştır. O halde normal dönemlerde milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler hiç ihlal edilmemelidir sonucuna haydi haydi varılmalıdır.” Mehmet Turhan, “Değişen Egemenlik Anlayışının Hak ve Özgürlüklerin Korunmasına Etkileri ve Türk Anayasa Mahkemesi”, Anayasa Yargısı 20, Anayasa Mahkemesi Yayınları, s.230

⁵² Kemal Başlar, “Uluslararası anlaşmaların onaylanması, üstünlüğü ve anayasal denetimi üzerine”, <http://www.anayasa.gen.tr/baslar-90nciMadde.pdf>, (Erişim Tarihi:26.07.2012), s.23-24

⁵³ Kemal Başlar, agm, s.37

hukukunun antlaşma, sözleşme, şart, pakt vb. belgeler ile tanıyıp güvenceye aldığı tüm insan haklarını kapsayan bir terim olarak anlaşılmalıdır.⁵⁴ Bu şekilde yapılan bir yorum, maddenin getirilme amacıyla da uyum içinde olacaktır.

Bu bağlamda, genelde hak ve özgürlüklere ilişkin tüm antlaşmalar, özelde ise Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Eki Protokoller, pozitif hukukumuzun yasalar üstündeki bir parçası haline gelmiş ve yargı organları tarafından doğrudan uygulanması gereken hukuk kaynakları arasında yer almıştır.⁵⁵ Aynı şekilde, Avrupa Konseyi, Birleşmiş Milletler ve bu örgüt sistemi içindeki uluslararası kuruluşlarca kabul edilmiş tüm insan hakları sözleşmeleri, “*milletlerarası andlaşmalar*”ın kapsamında olan ve uyuşmazlık durumunda ulusal yasalardan önce uygulanması gereken belgelerdir.⁵⁶ Bu sebeple, bu antlaşmaların insan haklarını ilgilendiren hükümleri ile yasalarımız hükümlerinin çatışması halinde, bu antlaşma hükümlerine öncelik verilmelidir.

Uluslararası antlaşmaların ve onayladığımız birçok sözleşmenin ayrıntıya girmeyen, yetkili koruma ve denetim organlarının yorumuyla açıklık ve anlam kazanan genel kurallar içerdiği düşünüldüğünde, yasalar ile uluslararası sözleşme arasında herhangi bir uyuşmazlık bulunup bulunmadığı, koruma ve denetim organlarının o konuya ilişkin yerleşik ilke kararları ve içtihatları göz önünde bulundurulmadan, salt antlaşmaların sözel metniyle saptanamaz.⁵⁷ Yani kanun ile uluslararası antlaşma arasındaki uyuşmazlıklar, sözleşmedeki salt sözel metinlere göre değil, koruma ve denetim organlarının kararları dikkate alınarak çözümlenmelidir.⁵⁸ Örnek olarak AİHS metninin AİHM içtihatları dikkate alınmadan anlaşılamayacağı ve etkili olamayacağı gösterilebilir.

⁵⁴ Mesut Gülmez, “Anayasa Değişikliği Sonrasında İnsan Hakları Sözleşmelerinin İç Hukuktaki Yeri ve Değeri”, *TBB Dergisi*, Sayı:54, 2004, s.153

⁵⁵ Ender Çetinkaya (Panel Konuşması), İnsan Hakları Sözleşmelerinin İç Hukukta Doğrudan Uygulanması (Panel), TBB Yayınları, birinci baskı, Ankara 2005, s.17

⁵⁶ Mesut Gülmez, agm, s.153

⁵⁷ Mesut Gülmez, agm, s.159

⁵⁸ Yılmaz Aliefendioğlu (Panel Konuşması), İnsan Hakları Sözleşmelerinin İç Hukukta Doğrudan Uygulanması (Panel), TBB Yayınları, birinci baskı, Ankara 2005, s.133

3. Anayasa'nın 90. Maddesinin 5. Fıkrası Bakımından Diğer Önemli Hususlar

Anayasa'nın 90. maddesinin 5. fıkrasının son cümlesinde geçen: *"Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır."* ifadesine ilk bakıldığında, uluslararası antlaşmalardaki kural- ların "esas" alınmasının ancak somut bir uyuşmazlık çıkması duru- munda geçerli olacağı düşünülse de, bu hükmüm hem yargı yerleri önünde çıkan uyuşmazlıklarda hem de herhangi bir uyuşmazlıktan bağımsız olarak yasama, yürütme ve yargı kararlarında dikkate alın- ması gerektiği şeklinde anlaşılması gerekir.⁵⁹

Anayasanın 90. maddesinin 5. fıkrasının son cümlesinde geçen *"kanun"* kavramı ise, organik ve şekli anlamda değil maddi anlamda anlaşılmalı ve kanun hükmünde kararname, tüzük ve yönetmelikle- rin, uluslararası anlaşmalardan farklı hükümler içermesi halinde dahi uluslararası anlaşmalar uygulanmalıdır.⁶⁰ Zaten normlar hiyerarşisi dikkate alındığında, temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası ant-laşmaların tüzük, yönetmelik, vs. idari düzenlemelerin üzerinde yer aldığı evleviyetle kabul edilecektir.⁶¹

Uluslararası hukuk/ulusal hukuk ilişkisinde tekçi (monist) siste- min benimsendiği Türk hukukunda, uluslararası sözleşmelerin iç hu- kuka girebilmesi için onay işleminin yapılması yeterli olup, ikici (dü- alist) hukuk düzenini benimseyen ülkelerde olduğu gibi uluslararası hukuk kuralının bir ulusal hukuk işlemi ile ulusal hukuk kuralına dö- nüştürülmesi, örneğin uluslararası sözleşmelerin hükümlerini içeren bir yasanın kabulü gerekli değildir.⁶² Bunun bir sonucu olarak, Anaya- sanın 90. maddesinde belirlenen usule uygun olarak yürürlüğe giren uluslararası antlaşmalar, başka bir iç hukuk işlemine gerek olmaksı- zın ulusal yasama, yürütme, yargı organları ve idare makamlarınca

⁵⁹ Mesut Gülmez (Panel Konuşması), Anayasa Değişikliği Sonrasında İnsan Hakları Sözleşmelerinin İç Hukuktaki Yeri ve Değeri, TBB Dergisi, sayı:54, 2004, s.156

⁶⁰ Kemal Başlar, agm, s.48

⁶¹ Derya Belgin, "Anayasa'nın 90.maddesinde Yapılan Değişikliklerin Getirdiği Sorunlar ve Çözüm Önerileri", Ankara Barosu Dergisi, sayı:4, güz 2008, s.111

⁶² Yasemin Özdek, age, s.84

doğrudan uygulanabilir, birey uluslararası antlaşma hükümlerinden doğan haklarını ulusal yargı yerleri önünde arayabilir.⁶³ Uluslararası antlaşmaların ulusal mevzuattan daha ileri kurallar içerdiği durumlarda, yargıçların, uluslararası antlaşmaları kendiliğinden göz önüne alarak karar vermeleri anayasal bir yükümlülüktür.⁶⁴

2004 değişiklikleriyle özel bir statü kazanmış olan temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşma hükümleri kendileri ile çatışan yasa hükümlerini bir nevi zımnı ilga ettiğinden,⁶⁵ yürütme ve yargı organları, yasa koyucunun ihmalinden dolayı AİHS'e ve diğer uluslararası antlaşmalara aykırı hükümler içermeye devam eden yasa, tüzük ve yönetmelik hükümlerini ihmal edip doğrudan sözleşme hükümlerine dayanarak işlem yapmalı ve karar vermelidirler.⁶⁶ Davaya bakmakta olan bir hakimin, uluslararası antlaşmaya aykırı gördüğü yasa hükmünü ihmal edip doğrudan uluslararası antlaşmayı uygulaması, sadece taraflar arasında (inter partes) etki doğurduğu veya erga omnes etki doğurmadığı için, ülke içerisinde uluslararası antlaşma hükümleri ile çelişen bir maddenin bazı mahkemelerce ihmal edildiği, bazı mahkemelerce hükme esas alındığı örnekler görülebilecektir.⁶⁷

4. Hükümün Yeterince Dikkate Alınmaması Konusunda Bazı Yargı Mensuplarının Görüşleri

2004 değişikliklerinin özellikle, 2004'e kadar milletlerarası insan hakları normlarını doğrudan uygulamakta ürkek davranan Türk yargıçlarını bu konuda teşvik edeceği ve vatandaşlara tanınan temel hak ve özgürlükleri, sürekli gelişip değişen milletlerarası insan hakları normlarının dinamik yapısına açmak konusunda önemli bir işlev göreceği düşünüldü.⁶⁸ Ancak değişiklik üzerinden 10 yıl kadar bir

⁶³ Yılmaz Aliefendioğlu (Panel Konuşması), İnsan Hakları Sözleşmelerinin İç Hukukta Doğrudan Uygulanması, TBB Yayınları, Panel, Ankara, birinci baskı:2005, s.134-135

⁶⁴ Mesut Gülmez, agm, s.158

⁶⁵ Kemal Başlar, agm, s. 42

⁶⁶ Oktay Bahadır, Yaşama Hakkı, Adalet Yayınevi, 1. Baskı, Ankara 2009, s.8

⁶⁷ Kemal Başlar, agm, s.43-44

⁶⁸ Levent Gönenc, "1982 Anayasası'nda sessiz devrim:90.madde değişikliği ve getirdiği sorunlar", http://www.yasayananayasa.ankara.edu.tr/belgeler/analizler/90_madde.pdf, (Erişim Tarihi:26.07.2012), s.1-2

süre geçmesine rağmen, bu değişikliklerle amaçlanan sonuca tam olarak ulaşılamadı ve genel mahkemeler uluslararası sözleşmeleri yeterince dikkate almadı. Anayasa'nın 90. maddesinin 5. fıkrasını, iç hukuktaki kolluk, hâkim ve savcılar Anayasa'nın açık hükmüne rağmen uygulamakta çekimser davrandılar. Bu sebeple, insan hakları konusunda istenen seviyeye gelinemedi.

2004 değişikliklerinden sonra sıkça tartışılan ve üzerine çalışmalar yapılan ve o dönemde sessiz devrim diye addedilen bu konu, bireysel başvurunun kabul edilmesiyle yeniden gündeme geldi ve insan hakları ihlallerini önlemenin, sistemin bir bütün olarak işlemesiyle mümkün olacağı fark edildi.

Avrupa Konseyi ile Türkiye arasında hâkim ve savcıların insan hakları alanında eğitimini içeren projeler yapılmasına ve Anayasa değişikliği üzerinden 10 yıllık süre geçmesine rağmen, niçin Anayasa'nın 90. maddesinin 5. fıkrası istenen seviyede dikkate alınmamaktadır? Bu hükmü görmezden gelme bireysel başvurunun başlamasından sonra da devam edecek midir? Eğer devam edecekse olası sonuçları ne olacaktır? Genel mahkemelerin bu konuyu görmezden gelmeleri çeşitli sebeplere dayanabilmektedir. Bu bölümde kısaca, genel mahkemelerin bu konuda ne düşündüğünü anlamamıza yarayacak, Mithat SANCAR ve Eylem ÜMİT ATLGAN tarafından hazırlanmış olan *"Adalet Biraz Es Geçiliyor..."* adlı kitapta hakim ve savcılarla yapılmış birkaç görüşmeye yer verilecek ve bu görüşler kritik edilecektir.

a. Uluslararası Anlaşmaların Üstünlüğünün Ulusal Egemenlik Üzerindeki Etkisi

Anayasa'nın 90. maddesinde yapılan değişikliklerin ülkenin ulusal egemenliğini ihlal ettiğini belirten görüşmeci bir hakim şunları ifade ediyor:

"Bence yanlış. Niye yanlış? Türkiye Cumhuriyeti bu yetkiyi tanımakla Meclis'in egemenliğini hiçe saymıştır bence. Yani Meclis uluslararası sözleşmelere aykırı kanun çıkaramaz demektir. O zaman nerede kaldı egemenlik! O açıdan bence egemenliğin kaybedildiği noktalardan biri. Yanlış!" (Görüşme 14)⁶⁹

⁶⁹ Mithat Sancar/ Eylem Ümit Atılgan, *Adalet Biraz Es Geçiliyor*, Tesev Yayınları, 1.

Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrasında *"usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar"*dan söz edilmektedir. Bilindiği gibi, milletlerarası antlaşmaların yürürlüğe girme usulü 1982 Anayasası'nın 90. maddesinde düzenlenmiştir. Anayasa'nın 90. maddesinin 1. fıkrası; *"Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletlerle ve milletlerarası kuruluşlarla yapılacak antlaşmaların onaylanması, Türkiye Büyük Millet Meclisinin onaylamayı bir kanunla uygun bulmasına bağlıdır."* şeklindedir. Yani 90. maddeye göre, milletlerarası antlaşmaların yürürlüğe girebilmesi için TBMM tarafından bir yasayla uygun bulunması gerekir.⁷⁰ Dolayısıyla yukarıdaki görüşmede görüşmeci hakimın ifade ettiği gibi TBMM'nin egemenliğinin hiçe sayıldığı bir durum söz konusu değildir. Yani Anayasanın uluslararası sözleşmelerin uygun bulunması bakımından öngördüğü temel kural, Anayasanın 7. maddesinde belirtilen *"Yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisindir. Bu yetki devredilemez."* ifadesi açısından bir sorun teşkil etmemektedir.

b. AİHM'in Önyargılı Kararlar Verdiği Düşüncesi

Görüşmeci bir hakim AİHM'in tarafı ve ön yargılı olduğuna dair şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Şimdi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Türkiye'ye karşı önyargılı, bu su götürmez bir gerçek. Yani biz işte aşağı yukarı buradaki hâkim-savcıların, savcılarının neredeyse yüzde doksanı gitti Strazburg'a, birkaç gün kaldı. Yani Türkiye'ye çok farklı bir bakış var, sadece Türkiye'ye değil, birkaç ülkeye çok farklı bir bakış var. Yani kendi sistemlerini ihlal eden bir bakış var. İşte mesela örneğin hâkimlere soruyoruz; işte Türkiye'de 4 yılda bu dava sonuçlanmamış, adil yargılama ilkesine aykırı diyor. Peki, ben gittiğimde bir Gürcistan davası vardı 10 ila 11 yıl önce müracaat etmiş adam, yeni görülüyor. Dedim siz işte 11 yıl oldu, yani niye yargılamadınız bunu, yani adil yargılama ilkesi ihlal edilmedi mi, dedim. Bizim, dedi, Avrupa Parlamentosu bize yeterli bütçeyi vermiyor, yeterli mahkemeyi kuramıyoruz; ha bizimki yani çok az mahkeme var, hâkim sayısı az, suç da çok fazla, bu sebeple yani yetişemiyoruz dedi, yok devletin görevi dedi, mahkemeleri ko-

Baskı, İstanbul, 2009, s.160-161

⁷⁰ Levent Gönenç, agm, s.2

rumak, hâkimleri atamaktır. Ben de onu sordum, Belaruslu bir hâkim var, Avrupa Parlamentosu yeterli bütçeyi ayırmamış, yeterli mahkeme kurulmuyor dedim; şimdi siz [...] bize bunu yapmanız gerekir, adil yargılama ilkesi için diyorsunuz siz kendiniz, o başka bir şey diyor [...]” (Görüşme 37)”⁷¹

Burada da adil yargılanma hakkı bakımından, yargılamaların uzun sürmesi konusu tartışılmakta ve görüşmeci hakim AİHM’de de yargılamaların uzun sürdüğünü belirterek, Anayasanın 90. maddesinin son fıkrasını uygulamamasını meşrulaştırmaya çalışmaktadır. AİHM’de iş yükünün fazla olması sebebiyle, son dönemlerdeki yargılamalarının uzun sürdüğü bilinmektedir ama AİHM’in kendine özgü yapısı olduğu ve ulusal bir devletin mahkemesi olmadığı gözden kaçırılmamalıdır.

Ayrıca, Avrupa’da yerleşik sekiz yüz milyon kişi yanında, burada yaşayan veya geçiş halinde bulunan üçüncü ülke vatandaşları, milyonlarca dernek, vakıf, siyasi parti ve şirketler gibi kuruluşlar düşünüldüğünde, AİHM’e bireysel başvuru bakımından potansiyel başvuru havuzu çok geniştir.⁷² Dolayısıyla ulusal mahkemeler ile AİHM’in mukayese edilmesi iki kurumun farklı özellikler taşıması sebebiyle pek uygun gözükmemektedir.

Bu konuda belirtilmesi gereken diğer bir husus ise, AİHM’in yanlış kararlar verdiği düşünülüyorsa, meselenin AİHM’e hiç gitmeden halledilmesinin önemi hakkındadır. Gerçekten de insan hakları konusundaki yüksek standartlar, ülkemizde sağlanır ve sağlanan bu olanaklardan faydalanma imkanı kişilere verilirse, sorun AİHM’in önüne hiç gitmeden ve tarafsızlık konusu gündeme dahi gelmeden halledilir. Böylece, insan haklarının yüksek standartlarını başka bir organın uyarısı olmadan sağlar ve sorunu doğrudan ve yakından çözme fırsatı yakalarız.

c. AİHM’e Olumlu Bakan Yargı Mensuplarımızın Görüşleri

AİHM içtihatlarına karşı önyargılı hakim ve savcılar olduğu kadar bu kararların objektif olduğunu düşünen hakim ve savcılar da vardır.

⁷¹ Mithat Sancar/Eylem Ümit Atılğan, age, s.164-165

⁷² Kabul Edilebilirlik Kriterlerini Uygulama Rehberi, s.7

Şimdi bu kanaatte olan hakim ve savcıların görüşlerinden örnekler verelim.

AIHM'in etkin soruşturma yürütme yükümlülüğüne ilişkin kararlarını değerlendiren görüşmeci bir savcı şunları ifade ediyor:

İnsan hakları mahkemesinin kararları? Çok da önyargılı değil kararlar, çünkü bazı kararları ve bir-iki kere insan hakları semineri, Bakanlığın düzenlediği, vardı orda kararların tartışılması vs. Kararları inceliyorsunuz, gerçekten öyle mi diyorsunuz? Karar yerinde. Özellikle mesela savcıların etkin soruşturma yapmamasıyla ilgili muhtelif kararlar; Bakanlığın bize gönderdiği özetlerde de var. Evet, yani diyorsunuz, savcı daha iyi bir soruşturma yapmalıydı burada. (Görüşme 21)⁷³

Aynı görüşmeci savcı ifade hürriyetine ilişkin ise şunları belirtmektedir:

İfade özgürlüğüyle ilgili olan kısımlarda genelde sözleşmeyi daha ön planda tutuyoruz şimdi. Yani mesela biz 2006 yılında TCK 301. maddenin muhalefetten hiç dava açmadık. Yani 301'lere hep takipsizlik verdik, Şişli'den hep iddianame çıktı. Biz takipsizlik kararı verirken, İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararlarından ve sözleşmeden istifade ediyoruz. (Görüşme 21)⁷⁴

Görüldüğü üzere kanun aynı olmasına rağmen, kuralın uygulanması hakimlerin ve savcıların kanaatlerine göre değişebilmektedir. Burada, hukukun kazai yoldan yaratıldığına inanan hukuki realistler ile sadece yürürlükteki müspet hukukla ilgilenen hukuki pozitivistlerin görüşlerine değinmekte fayda vardır.

5. Hukuki Realizm ve Hukuki Pozitivizm

Hukuki realizmin savunucusu birçok yazar, hukuku: "mahkemelerin gerçekte yaptığı şey" veya "hakimlerin ve çeşitli kaza memurlarının yaptıkları şey" olarak tanımlamakta ve kazai faaliyet yoluyla yaratılan dinamik bir sosyal fenomen olarak adlandırmaktadırlar.⁷⁵ Realistlere göre, hukukun ne olduğu bilmek tam anlamıyla mümkün olmayıp,

⁷³ Mithat Sancar / Eylem Ümit Atılğan, a.g.e. s.170

⁷⁴ Mithat Sancar/Eylem Ümit Atılğan, age, s.171

⁷⁵ Ülker Gürkan, Hukuki Realizm Akımı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No:225, Ankara-1967, s.33

asıl olan mahkemelerin verdikleri kararlardır.⁷⁶ Bu yönüyle realistler, hukukun mahkemeler tarafından yaratıldığını savunur ve tek kanun koyucunun kaza organları olduğunu iddia ederler.⁷⁷

İnsan zihninin olguların gözlemini aşan her türlü faaliyetini boş ve değersiz bir faaliyet sayan hukuki pozitivizm ise, yürürlükteki müspet hukukun dışında bir takım hukuk idelerini arama eğilimini reddetmiş ve hukuk biliminin görevini, yürürlükteki hukuk sisteminin tahlil ve açıklanması ile sınırlandırmıştır.⁷⁸ Hakimin yasayı uygulayan bir tür otomat, yasanın sözlerini telaffuz eden bir ağız olarak tasavvur edildiği bu yaklaşım modelinde,⁷⁹ hakimler, var olan hukuk kuralına sadece belirli bir aydınlık getirir ve yalnızca hukuk kuralını yorumlarlar.⁸⁰

Hukuki pozitivizm hakimlerin verdikleri kararlar bakımından sorumluluk hissetmesini azalttığı; hukuki realizm ise varılacak sonucun sezgiye dayanması ve sübjektif olması dolayısıyla keyfi nitelik taşıyabileceği ve hukuk hayatında belirsizliğin dolayısıyla düzensizliğin boyutlarını büyük ölçüde artırabileceği⁸¹ yönleriyle eleştirilmektedir. Anayasamızın 90. maddesinin son fıkrasının uygulanması bakımından, yargı mensuplarımız adeta her ikisinin de olumsuz tarafını almış gibi gözükmektedir. Şöyle ki, yargı mensuplarımız Anayasamızın 90. maddesinin son fıkrası dışındaki kanunlara sıkı sıkıya bağlı kalmalarından ötürü koyu bir pozitivist gibi gözükürken; Anayasa'nın 90. maddesinin son fıkrasını uygulamayıp adeta bu hükmü kendilerine yardımcı bir kaynak gibi görmeleri bakımından ise realistler gibi gözükmektedirler. Bu sebeple, verdikleri kararlarla, özellikle hukuksal reform programlarının öne çıktığı zamanlarda, dönüşüm sürecinin gidişatını belirleme gücüne sahip birer aktör olarak⁸² gözükten hakimlerimiz ve savcılarımız, 90. maddenin değiştirilmesiyle amaçlanan hu-

⁷⁶ Ertuğrul Uzun, Amerikan Hukuki Realizmi, http://erugrulu.home.anadolu.edu.tr/hfdersnotu_amerikanrealizmi.pdf, (Erişim Tarihi:30.07.2012), s.72-73

⁷⁷ Ülker Gürkan, a.g.e. s.37

⁷⁸ Selahattin Keyman, Hukuki Pozitivizm, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd-arsiv/AUHF-1978-35-01-04/AUHF-1978-35-01-04-Keyman.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.08.2012), s.20

⁷⁹ Mithat Sancar/Eylem Ümit Atılğan, age, s.23

⁸⁰ Adnan Güriz, Hukuk Felsefesi, Siyasal Kitabevi, 6.baskı, Ankara 2003, s.328-329

⁸¹ Adnan Güriz, age, s.366

⁸² Mithat Sancar/Eylem Ümit Atılğan, age, s.16

kuksal reform bakımından, kendilerinden beklenen rolleri yeterince yerine getirmediler ve o dönemde yapılmak istenen hukuksal dönüşüm programına beklenen katkıyı sağlayamadılar.

III. SONUÇ

Ülkemizde 07.05.2010 tarihli, 5982 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunla, Anayasa Mahkemesi'nin görev ve yetkilerini düzenleyen Anayasa'nın 148. maddesinde değişiklik yapılarak bireysel başvuru yolu kabul edilmiş ve 23.09.2012 tarihinden itibaren de bireysel başvurular, Anayasa Mahkemesi tarafından kabul edilmeye başlanmıştır.

Bireysel başvurunun gerek sübjektif olarak temel hak ve özgürlükleri anayasa yargısı ile koruması ve geliştirmesi; gerekse objektif olarak hukuk düzenini koruması, anayasa hukukunu geliştirmesi, insan hakları konusunda toplumsal bilinci artırması ve AİHM'e yapılacak başvurulardan önce tüketilmesi gereken bir yol olması itibarıyla AİHM'e yapılacak başvuruları önemli ölçüde azaltması dolayısıyla, ülkemiz için çok büyük bir fırsat olduğu aşîkardır. Böylesi büyük bir fırsatın değerlendirilebilmesi için, sorumluluk sadece Anayasa Mahkemesi üzerinde olmayıp yasama, yürütme ve yargı organlarının da üzerindedir. Bu durum bireysel başvurunun, hak arama konusunda tüketilmesi gereken en son çare olmasından kaynaklanmaktadır. Bireysel başvurunun en son çare olması, Anayasa Mahkemesi'ne başvuru yapılmadan önce tüm kanun yollarının tüketilmesi ve hak ihlali iddialarının buralarda dile getirilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, dile getirilen hak ihlali iddialarının, bireysel başvuru yoluyla Anayasa Mahkemesi önüne getirilmeden önce adli ve idari merciler tarafından giderilmesi, sistemin düzenli olarak işleyebilmesi ve Anayasa Mahkemesi'nin büyük bir iş yükü altında yalnız başına bırakılmaması bakımından son derece önemlidir.

Bireysel başvurunun kabul edilmesiyle, 2004 Anayasa Değişiklikleriyle planlanan insan hakları konulu hukuksal reform programı, yeniden güncellenmiş ve yargı mensuplarımızın insan hakları konusunda, Anayasa'nın 90. maddesinin 5. fıkrasına sahip çıkmasının önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır. Anayasa Mahkemesinin bireysel baş-

vuruya ilişkin vereceği kararlarla genel mahkemelere yol göstereceği muhakkak ise de, halihazırda bireysel başvuruya ilişkin verdiği kararların sınırlı sayıda olması ve yerleşmiş içtihat külliyyatının oluşması için bir hayli zamana ihtiyaç olması sebebiyle, genel mahkemelerin, AİHM tarafından onlarca yıllık birikimin sonucu oluşturulan temel hak ve özgürlüklere ilişkin içtihatlarındaki yorumları dikkate alması, hem insan haklarının bir bütün olarak gerçekleştirilmesi hem de bireysel başvurunun işlerliği bakımından son derece önemlidir.

Başvuruların çoğunun mahkeme kararlarına karşı olacağı düşünülürse, bu konuda, özellikle yargı mensuplarımızın üzerine büyük bir sorumluluk düşmektedir. Bu sebeple genel mahkemeler kararlarında, Anayasa'nın 90. maddesinin 5. fıkrasına dayanarak uluslararası insan hakları sözleşmelerini çekinmeden uygulamalı ve böylece insan haklarının bir bütün olarak sağlıklı şekilde gerçekleşmesine katkı sağlamalıdır. Aksi takdirde Anayasa Mahkemesi, insan haklarının ülkemizde yüksek standartlara ulaşması gereği konusunda yalnız kalacak ve fazla sayıdaki başvurudan dolayı işleyemez hale gelecektir ki; bu durum da Anayasa Mahkemesi'nin AİHM tarafından etkisiz bir başvuru yolu olarak görülmesine sebep olabilecektir. Bireysel başvurunun bu şekilde sonuçlanması, ondan beklenen hakları koruyucu ve sistemi düzeltici fonksiyonu icra etmesine engel olacaktır.

KAYNAKLAR

- Aliefendioğlu Yılmaz, Anayasa Yargısı ve Türk Anayasa Mahkemesi, Yetkin Yayınları, Birinci Bası, Ankara, 1996
- Aliefendioğlu Yılmaz, (Panel Konuşması); İnsan Hakları Sözleşmelerinin İç Hukukta Doğrudan Uygulanması, TBB Yayınları, Panel, Ankara, Birinci Baskı:2005
- Arslan Zühtü, Anayasa Teorisi, Seçkin Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara-2008,
- Atasoy Hakan, "Türk Hukukunda Bireysel Başvuru Yolu", Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, yıl:3, sayı:9, 20 Nisan 2012
- Aybay Rona, "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru", Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 201, TBB İnsan Hakları Merkezi Yayını: 13, Birinci Baskı, Ankara 2011
- Bahadır Oktay, Yaşama Hakkı, Adalet Yayınevi, 1. Baskı, Ankara 2009
- Başlar Kemal, Uluslararası Anlaşmaların Onaylanması, Üstünlüğü ve Anayasal De-

- netimi Üzerine, <http://www.anayasa.gen.tr/baslar-90nciMadde.pdf>
- Belgin Derya, Anayasa'nın 90.maddesinde Yapılan Değişikliklerin Getirdiği Sorunlar ve Çözüm Önerileri, *Ankara Barosu Dergisi*, sayı:4, güz 2008
- Bireysel Başvuru Hakkı ve Mevzuat, Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara 2008
- Çetinkaya Ender (Panel Konuşması), İnsan Hakları Sözleşmelerinin İç Hukukta Doğrudan Uygulanması, TBB Yayınları, Panel, Ankara, Birinci Baskı:2005
- Çoban Ali Rıza, Yeni Anayasa Mahkemesi Kanunu'nun Mahkemenin İş Yüküne Etkisi Açısından Değerlendirilmesi, HUKAB Sempozyum Serisi 1,HUKAB Yayınları, 2011
- Donald P. Kommers and Russell A. Miller; The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany, Third Edition, Revised and Expanded
- Ekinci Hüseyin, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvurularda Bir Kabul edilebilirlik Koşulu Olarak "Başvuru Yollarının Tüketilmesi" Sorunu, TAAD, Yıl:3, Sayı:11 (Ekim 2012)
- Ekinci Hüseyin / Bahadır Ali, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Bireysel Başvuruda Altı Ay Kuralı, Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 50. Yılına Armağan, Anayasa Mahkemesi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2012
- Erdoğan Mustafa, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, 8.Baskı Mart 2010
- Erdoğan Mustafa, İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku, Orion Kitabevi, 2.baskı Mart 2011
- Gönenç Levent, 1982 Anayasası'nda Sessiz Devrim: 90. madde Değişikliği ve Getirdiği Sorunlar, <http://www.yasayananayasa.ankara.edu.tr/belgeler/analizler/90madde.pdf>
- Göztepe Ece, "Anayasa Şikayeti", AÜHF yayınları No: 530, AÜHF Döner Sermaye Yayınları No: 45, Ankara 1998
- Gözübüyük Şeref / Gölcüklü Feyyaz, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulanması, Turhan Kitabevi Yayınları, 8.bası, Ankara 2009
- Gülmez Mesut, Anayasa Değişikliği Sonrasında İnsan Hakları Sözleşmelerinin İç Hukuktaki Yeri ve Değeri, TBB Dergisi, sayı:54, 2004
- Güriz Adnan, Hukuk Felsefesi, Siyasal Kitabevi, 6.baskı, Ankara 2003
- Gürkan Ülker, Hukuki Realizm Akımı, , Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No:225, Ankara-1967
- Kabul Edilebilirlik Kriterlerini Uygulama Rehberi, http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/ADD866FF-37B1-4613-AB93-8EB526799DCC/0/TUR_Guide_pratique.pdf
- Keyman Selahattin, Hukuki Pozitivizm, <http://auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfdarsiv/AUHF-1978-35-01-04/AUHF-1978-35-01-04-Keyman.pdf>
- Kılınç Bahadır, Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Bireysel Başvuru Kurumu ve Türkiye Açısından Uygulanabilirliği, Anayasa Yargısı 25, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2008
- Korff Douwe, Yaşam Hakkı-Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 2.maddesinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz Kitap- İnsan Hakları El Kitapları no.8

- Mellinghoff Rudolf, Federal Almanya Cumhuriyetinde Anayasa Şikayeti, Anayasa Yargısı 26, 2009
- Murdoch Jim, Düşünce Vicdan ve Din Özgürlüğü - Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3.maddesinin uygulanmasına ilişkin kılavuz-, İnsan Hakları El Kitapları sayı:9
- Özdek Yasemin, Avrupa İnsan Hakları Hukuku ve Türkiye, 1.baskı, 2004
- Özersin Serdar / Ruhi Ahmet Cemal, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Türkiye Kararları, Adalet Yayınevi, Ankara-2012
- Reidy Aisling, İşkencenin Yasaklanması -Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3.maddesinin uygulanmasına ilişkin kılavuz-, İnsan Hakları El Kitapları sayı:6
- Sağlam Fazıl, "Anayasa Şikayeti Kurumunun Türk Hukukuna Kazandırılması İle İlgili Sorunlar ve Çözüm Olanakları-Anayasa Yargısı İncelemeleri 1- Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2006
- Sağlam Musa, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru "Anayasa Şikayeti" önsöz, HUKAB Sempozyum Serisi 1,HUKAB yayınları, 2011
- Sancar Mithat / Atılğan Ümit Eylem, Adalet Biraz Es Geçiliyor, Tesev Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2009
- Turhan Mehmet, "Anayasa Yargısının Demokratik Hukuk Devletindeki İşlevi ve Meşruluğu" Anayasa Yargısı İncelemeleri 1, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2006
- Turhan Mehmet, Değişen Egemenlik Anlayışının Hak ve Özgürlüklerin Korunmasına Etkileri ve Türk Anayasa Mahkemesi. Anayasa Yargısı 20, Anayasa Mahkemesi Yayınları
- Tülen Hikmet, "Türk Anayasa Yargısı Sisteminin Başlıca Özellikleri ve Sistemde Reform Arayışları, Anayasa Yargısı İncelemeleri 1, Ankara 2006
- Türmen Rıza, "İnsan Hakları Sözleşmesi Sisteminde İç Hukuk Yollarının Tüketilmesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Sahir Erman'a Armağan, No:8, İstanbul, 1999
- Uzun Cem Duran, "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Yolu (Anayasa Şikayeti)", Seta Analiz, SETA-Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, şubat 2012
- Uzun Ertuğrul, Amerikan Hukuki Realizmi, http://erugrulu.home.anadolu.edu.tr/hfdersnotu_amerikanrealizmi.pdf
- Ünal Şeref, AIHS ve İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 89, Ankara 2001